

HOOFDSTUK I

Inleiding

1.1 Oriëntatie

Slechts weinig onderwerpen in de geschiedschrijving kunnen zich verheugen in een grotere belangstelling dan de Tweede Wereldoorlog. Tot op de dag van vandaag is de Tweede Wereldoorlog het morele ijkpunt van de Nederlandse samenleving. Allerlei daden, overwegingen en opstellingen worden gespiegeld aan deze periode. Weliswaar is het kader van goed of fout genuanceerder geworden en lopen de emoties wat minder hoog op dan vroeger, toch heeft menig Nederlander er behoefte aan te weten hoe zijn familie zich tijdens de oorlog heeft opgesteld.

Ook voor kerkelijke denominaties of andere maatschappelijke groeperingen gaat dit grosso modo op. Bekend zijn de mannen van stavast van orthodox-gereformeerden huize, of de stoere communisten die opriepen tot de Februaristaking. Dat de Nederlandse adel voor een belangrijk deel sympathiseerde met het fascisme of nationaalsocialisme is bekend. Zo bestaat er ook van de bevindelijk gereformeerden een generalisatie als het gaat om hun morele houdbaarheid tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het bevindelijk gereformeerde volksdeel zou eerder fout dan goed geweest zijn. Bevindelijk gereformeerden waren dan wel geen nazi's, maar waren toch op zijn minst *deutschfreundlich*. Van verzet zou in deze groep nauwelijks sprake zijn geweest.

De vraag is echter of deze generalisatie terecht is. Is het beeld echt zo eenduidig als hierboven in al zijn eenvoud wordt geschetst? Om een helder en evenwichtig beeld te schetsen is het nodig deze stereotypering aan een nader onderzoek te onderwerpen. Welke houdingen en opvattingen met betrekking tot het fascisme/nationaalsocialisme en de Duitse bezetting zijn er te duiden binnen het bevindelijk gereformeerde volksdeel in de jaren twintig tot en met de jaren veertig van de twintigste eeuw? Bij die centrale vraag wil deze dissertatie stilstaan. Verder zal ingegaan worden op de oorzaken van verschillen in opstelling binnen en tussen kerkverbanden en regionale verschillen.

1.2 Titel

Deze dissertatie zal gaan over de ontmoeting van de 'oude waarheid' met de 'nieuwe orde'. Onder de 'oude waarheid' verstaan we de bevindelijke traditionele ideeënwereld en cultuur zoals die in de periode 1920 tot 1950 het denken en handelen van bevindelijk gereformeerden bepaalden. In bevindelijke kring was het begrip oude waarheid een aanduiding voor dogmatische rechtzinnigheid in combinatie met het gewenste gehalte aan bevinding. Bevinding is de 'existentiële ervaring van een ingrijpen van God in het persoonlijk leven en de menselijke reactie daarop'.

Daarin staat vooral de bekering van de mens centraal.¹ De oude waarheid stond eveneens voor de traditie van de Nadere Reformatie uit de zeventiende en achttiende eeuw. Door te spreken over de ‘oude’ waarheid werd vooral beklemtoond dat het werk van God in het leven van mensen niet aan tijd (of plaats) gebonden is en zich als het ware onttrekt aan de historische context. Tussen de wijze waarop God mensen bekeerde in de zeventiende eeuw en de eigen tijd bestond geen enkel verschil. De oude waarheid betrof niet zozeer een oude als wel een tijdloze waarheid. De oude waarheid functioneerde daarbij als een *identity marker* voor de eigen groep. De oude waarheid betrof derhalve niet alleen een geestelijke ligging, maar ook een geconstrueerde groepsidentiteit die niet vrij was van nostalgie.

Bevindelijk gereformeerden zagen zichzelf als onderdeel van het orthodox-protestantse volksdeel. Om zichzelf te onderscheiden van bijvoorbeeld de neocalvinisten gebruikte men naast de aanduiding ‘oud gereformeerd’ ook het begrip de ‘oude waarheid’. In de samenspraak tussen Bart en Kees (alter ego’s van ds. G. van Reenen) in 1932 in *De Saambinder* sprak Bart over de oude waarheid. Kees vroeg of er ook een nieuwe waarheid bestond daar men het zo veelvuldig had over de oude waarheid. Bart antwoordde daarop: ‘Ach ja, jongen dat is nu eenmaal een gewoonte om van Oud-Gereformeerd en van oude waarheid te spreken, dat moet je ons maar toegeven.’ Kees maakte duidelijk dat het er vooral om gaat dat men deze oude waarheid zelf toegedaan is.² Dat die oude beproefde waarheid niet aan een historische context gebonden was blijkt uit een van de titels in de serie van samenspraken tussen Bart en Kees: *Bart en Kees: Twee en veertig samenspraken over de woestijnreis der kinderen Israëls. De oude, welbeproeefde en altijd verse weg, welke van het diensthuis der zonden naar het Kanaän der ruste leidt*. Die oude waarheid was echter niet beperkt tot een kerkverband. De oude waarheid gaf onder de bevindelijk gereformeerden wederzijdse geestelijk herkenning, zoals blijkt uit het volgende citaat uit een Bijbelstudie over de profeet Elisa en koning Josafat (2 Koningen 3) uit het *Gereformeerd Weekblad* van juni 1950: ‘Heden is het niet anders; er ligt een bijzondere band om het volk, dat naar de oude Waarheid vraagt. Als er op de Veluwe een kind in Sion geboren wordt, spreekt men er binnen een maand op de Zeeuwsche eilanden over; te Kampen wordt de Heere er voor geprezen, wanneer te Dordrecht een doodschuldige ziele verzoend is met een drieëenig God en in de ruimte werd gesteld – de kerkmuren mogen er nog weleens bij wegvallen. Josafat kon zingen: “Zoete banden, die mij binden aan des Heeren lieve volk” – krijgje menigeen onder ons daarmede van harte in te stemmen, wijl de Koning van dat volk in een geschonken geloof de zijne werd.’³

De ‘nieuwe orde’ staat voor de ideologie van het nationaalsocialisme. Het nationaalsocialisme stelde een nieuwe maatschappelijke en internationale orde te zullen bewerkstelligen met een nieuwe mens. Een orde die gekenmerkt werd door nationalisme, raszuiverheid, het leidersprincipe, de totale staat en een afkeer van

1. Janse, *Bewaar het pand*, 64.

2. ‘Bart en Kees’, *De Saambinder*, 25 februari 1932.

3. ‘De profeet Elisa; De krijgstoet tegen Mesa III’, *Gereformeerd Weekblad*, 17 juni 1950.

de democratie. De Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) was in Nederland de pleitbezorger van deze nieuwe orde. De belangrijkste verspreider van de nationaalsocialistische nieuwe orde was echter nazi-Duitsland, dat vanaf de tweede helft van de jaren dertig de rest van Europa deze nieuwe orde probeerde op te leggen door middel van veroveringen. Konden de Nederlanders voor de Duitse bezetting de nieuwe orde van de NSB nog negeren, na de meidagen van 1940 ontkwam niemand er meer aan zijn positie te bepalen ten opzichte van deze nieuwe orde.

1.3 Relevantie

Een onderzoek als dit past heel goed in het kader van vergelijkende onderzoeken. Zoals beschreven door Jan Bank in 2004 in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN)*. Bank vergeleek Nederland en Frankrijk met elkaar met betrekking tot de verhouding tussen protestantisme en het nationaalsocialisme tijdens de Tweede Wereldoorlog. In tegenstelling tot Frankrijk was het protestantisme tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland duidelijk heterogener en procentueel veel sterker vertegenwoordigd. Bank stelt in zijn conclusie dat nader onderzoek zal moeten uitwijzen of de theologie die in de traditie van de Reformatie stond een bijdrage heeft geleverd aan de politieke bewustwording van de gelovigen en hen heeft aangespoord tot verzet tegen de totalitaire ideologie van het nationaalsocialisme.⁴ Wolfgang Wippermann constateert daarentegen in zijn boek *Faschismus* dat er in de Verenigde Staten een duidelijk verband bestond tussen het orthodox-protestantisme en het fascisme: ‘Hinzu kommt der christliche, vor allem protestantische Fundamentalismus, der ebenfalls vielfältige Berührungspunkte mit der faschistischen Ideologie aufweist.’⁵ Waaruit die ‘vielfältige Berührungspunkte’ bestonden en of dit beeld ook voor Europa gold, wordt niet echt duidelijk. Wel wijst Wippermann op het feit dat met name onder orthodox-protestanten in Amerika een ‘Bijbelsgefundeerd’ racisme bestond evenals een grote aversie tegen het communisme.⁶

Wetenschap streeft steeds naar nieuwe inzichten en vervollediging van het beeld. Met betrekking tot de bevindelijk gereformeerden en hun houding ten aanzien van het nationaalsocialisme bestond tot op heden een lacune. De bevindelijk gereformeerde bevolkingsgroep was qua grootte een niet te verwaarlozen groep op de kerkelijke staalkaart van Nederland. Na de rooms-katholieken, de hervormden (van vrijzinnig tot en met midden-orthodox) en de gereformeerden (Gereformeerde Kerken in Nederland) vormden de bevindelijk gereformeerden de vierde religieuze denominatie in Nederland in de periode 1920-1950. Over de Gereformeerde Kerken⁷, de Nederlandse Hervormde Kerk⁸ en de Rooms-

4. Bank, ‘Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog’, 491-523.

5. Wippermann, *Faschismus*, 286.

6. Ibidem, 182-202.

7. Ridderbos, *Strijd op twee fronten*, passim; Delleman, *Opdat wij niet vergeten*, passim.

8. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, passim.

Katholieke Kerk⁹ in Nederland en hun houding ten opzichte van het nationaal-socialisme en de Duitse bezetter zijn al overzichtswerken geschreven. Voor de bevindelijk gereformeerden ontbrak tot nu toe een dergelijk werk. Deze studie wil in de lacune voorzien. De specifieke groepskenmerken en opvattingen van bevindelijk gereformeerden maken het interessant om te onderzoeken of deze groep deviant gedrag vertoonde in vergelijking tot andere kerkelijke denominaties en de Nederlandse samenleving als geheel. In de paragraaf over de historiografie wordt nader ingegaan op de diverse deelstudies.

1.4 Afbakening

Bevindelijk is allereerst een bijvoeglijk naamwoord dat duidt op een bepaalde theologische overtuiging. Naast de beleden 'voorwerpelijke' of objectieve geloofswaarheden, die met het verstand verstaan worden, moet er ook sprake zijn van een 'onderwerpelijke' doorleving van datzelfde geloof in het hart en het gevoel van de gelovige. De bevinding is vooral de persoonlijke omgang van de gelovige met zijn Schepper. De basis van deze geloofsovertuiging is het orthodox calvinistische of gereformeerde belijden, zoals verwoord in de algemene belijdenisgeschriften¹⁰ en de gereformeerde belijdenisgeschriften.¹¹ Daarin komen het neocalvinisme en het bevindelijke overeen. Het onderscheid is dat de bevindelijken benadrukken dat die waarheid niet alleen beleden, maar ook beleefd moet worden. De meest wezenlijke geestelijke ervaring die door de gelovige gekend moet worden is, volgens de bevindelijk gereformeerden, de bekering tot God. Die bekering is het werk van een drie-enig God: de zondaar wordt met God de Vader verzoend vanwege het verlossingswerk van God de Zoon; God de Heilige Geest werkt het geloof in het hart van de gelovige. Vrucht van die bekering is dat de mens met bewustheid breekt met de zonde en de persoonlijke omgang met God, bestaande uit lezing en overdenking van de Bijbel en bidden, zoekt en praktiseert.

Sinds de dissertatie van C.S.L. Janse uit 1985 is het gebruikelijk om over 'bevindelijk gereformeerden' te spreken als afgebakende sociologische groep binnen het Nederlandse protestantisme. Voor de periode 1920-1950 is echter het gebruik van de benaming bevindelijk gereformeerden anachronistisch en derhalve niet zonder voorbehoud te gebruiken. De bevindelijke geloofsoriëntatie bestond in de onderzochte periode zeer zeker, maar de sociologische groep nog niet. Janse greep in zijn dissertatie terug op het werk van G. Kuiper, die het begrip 'bevindelijk gereformeerden' gebruikte als een koepelterm voor een groep protestanten uit diverse kerkverbanden met een specifieke theologische ligging.¹² Janse heeft het begrip vervolgens sociologisch ingekleurd en geoperationaliseerd voor de gereformeerde

9. Joosten, *Katholieken & fascisme in Nederland*, passim.

10. De geloofsblijdenissen van Nicea (325), Athanasius (4^e eeuw) en het Apostolicum (2^e eeuw).

11. Ook wel de Drie Formulieren van Enigheid genoemd: de Heidelbergse Catechismus (1563), de Nederlandse Geloofsblijdenis of Confessio Belgica (1561) en de Dordtse Leerregels of Vijf artikelen tegen de Remonstranten (1619).

12. Kuiper, 'Beroep en kerkgenootschap opnieuw bezien', 415.

gezindte in de tweede helft van de twintigste eeuw. Bij gebrek aan een bruikbaar equivalent en in aansluiting bij de gebruikelijke wetenschappelijke terminologie wordt in deze studie ook het begrip bevindelijk gereformeerden gebruikt, maar dan in een meer open en dynamische zin, waarbij steeds geprobeerd zal worden het anachronisme te vermijden.

Zelf zouden de bevindelijk gereformeerden en andere protestanten uit de periode 1920-1950 ogenblikkelijk begrepen hebben over wie het gaat. Dit blijkt onder andere uit een artikel in het kerkblad van de Gereformeerde Gemeenten, *De Saambinder*, in 1926. Ds. Kersten had een stuk geschreven waarin hij het Schriftgetrouwe karakter van de Gereformeerde Kerken van vraagtekens voorzag naar aanleiding van de kwestie-Geelkerken. Volgens Kersten had Geelkerken blij gegeven van een Schriftkritische en onconfessionele geest door te stellen dat het Bijbelverhaal over de zondeval in Genesis 3 niet geheel letterlijk genomen moest worden.¹³ In de gereformeerde *Goudsche Kerkbode* schreef een van de plaatselijke gereformeerde predikanten een reactie op Kerstens artikel. Ds. Kersten citeerde op zijn beurt weer uit die reactie in *De Saambinder*: ‘De Goudsche Kerkbode schreef over deze opmerking een artikel, dat wel blij geeft, hoezeer men van het bevindelijk leven vervreemd is; er zelfs geen begrip meer van heeft. De H. S. [Heilige Schrift] wordt veiliger geacht bij de voorwerpelijke dan bij de bevindelijke richting; en betwijfeld wordt “of in de Geref. Gemeenten iemand van ‘t gevoelen van Dr. Geelkerken zou zijn veroordeeld, als hij op gemoedelijke, mystieke wijze in de daarbij passende bewoordingen zijn gevoelen had voorgedragen. In bevindelijke kringen houdt men nog al van het vergeestelijken der Schrift. Stelt u nu voor, dat iemand uit de kringen van Ds. Kersten eens voor den dag kwam met de bewering, dat hij zoo werkzaam had mogen worden met de boomen in het Paradijs en met de slang en haar spreken en er zulk een licht over gekregen had, dat die boomen en de slang niet letterlijk maar geestelijk moeten worden verstaan, zou die niet veel bijval vinden? Wij zijn er niet gerust op. In bevindelijke kringen houdt men immers veel van het vergeestelijken der Schrift? En is het vergeestelijken der Schrift niet in beginsel het loslaten der Schrift?”. Dit stukken is geschreven door een predikant. Teekent het niet de diepe onwetendheid en bittere veroordeeling van het leven van Gods kinderen? Is er daar niet meer een beleven, een innerlijk beleven van wat God in Christus geopenbaard heeft tot zaligheid van zondaren?’¹⁴ Het citaat laat duidelijk zien dat het begrip bevindelijk ook in de periode zelf al wel werd gebruikt om een bepaalde groep gelovigen aan te duiden. Overigens schreef men in de onderzoeksperiode vaker over bevindelijk leven, bevindelijk kennen, bevindelijke waarheid en bevindelijke prediking dan over bevindelijken als groepsaanduiding.¹⁵

De groep bevindelijk gereformeerden was echter minder homogeen dan het begrip doet vermoeden. Hoewel de overeenkomsten tussen de diverse kerkelijke

13. ‘Kerknieuws; Dr. Geelkerken en de Asser Synode’, *De Saambinder*, 13 mei 1926.

14. ‘Hoe ver toch is men daar weg!’, *De Saambinder*, 27 mei 1926.

15. Zie bijvoorbeeld: ‘Vragen’, *De Saambinder*, 11 oktober 1934; ‘Verspreide gedachten’, *De Waarheidsvriend*, 27 september 1934.

groeperingen zo treffend waren dat ze tot een groep gerekend werden, waren er ook vele verschillen. De afbakening van de onderzoeksgroep is vooral binnen de Nederlandse Hervormde Kerk problematisch. In dit onderzoek delen we de volgende kerken en kerkelijke groeperingen in bij het bevindelijk gereformeerde volksdeel: de Gereformeerde Gemeenten, de (vrije) Oud Gereformeerde Gemeenten, diverse zogenaamde hervormde lokalen en andere vrije groepen, de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk en de rechterflank van de Christelijke Gereformeerde Kerk. Dit conform de in andere historische en sociologische studies gebruikte groepsafbakening.¹⁶

Het beeld is niet alleen diffuus omdat er sprake was van diverse kerkgenootschappen, maar ook omdat er binnen die kerkgenootschappen denominaties te onderscheiden waren en er sprake was van diverse politieke oriëntaties. Slechts een deel van de Nederlandse Hervormde Kerk was als bevindelijk gereformeerd te beschouwen. Daarbij wordt dan meestal gedacht aan de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk. De Gereformeerde Bond kende echter ook een min of meer neocalvinistische stroming die zich meer met de Gereformeerde Kerken in Nederland verwant voelde dan met bijvoorbeeld de Gereformeerde Gemeenten en zich oriënteerde op de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) in plaats van op de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP). Verder waren er bevindelijken die op de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Christelijk Nationale Actie (CNA) stemden. De Staatkundig Gereformeerde Partij was wel de voornaamste politieke representant van het bevindelijk gereformeerde volksdeel. In hoofdstuk 2 wordt verder ingegaan op de diverse (deels) bevindelijk gereformeerde kerkgenootschappen en de politieke participatie van bevindelijk gereformeerden.

De afbakening in de tijd wordt gevormd door de jaartallen 1920 en 1950. De beschrijvingen van de bevindelijke groep betreffen steeds dit tijdvak en zijn derhalve niet accuraat voor de gereformeerde gezindte na 1950. Als beginpunt is 1920 gekozen omdat na de Eerste Wereldoorlog de nieuwe orde zich voor het eerst in de vorm van het Italiaanse fascisme manifesteerde. Het verloop en de nasleep van de Eerste Wereldoorlog zijn niet los te zien van het ontstaan van de fascistische en nationaalsocialistische wereldbeschouwing. Daarom is het van belang om ook de periode vlak na het Verdrag van Versailles te beschrijven. De keuze voor 1920 is bovendien ingegeven door het feit dat in 1918 de SGP werd opgericht. In de jaren dertig kreeg het Duitse nationaalsocialisme steeds meer aanhang en deed de Nationaal-Socialistische Beweging in ons land van zich spreken. De bezetting is een geheel eigensoortige fase in de beschreven periode, waarin de oude waarheid en de nieuwe orde met elkaar geconfronteerd werden. Na de bevrijding in mei 1945 begon de verwerking van het oorlogsverleden en vonden er zuiveringen plaats en deed de Bijzondere Rechtspleging haar werk. Om de onderzoeksperiode enigszins te beperken is er voor gekozen alleen de periode van de Bijzondere Rechtspleging en de diverse zuiveringen eind jaren veertig nog mee te nemen in het onderzoek. Temeer ook omdat de getuigenverklaringen en de publieke verweren

16. Janse, *Bewaar het pand*, 66.

van de verdachten een duidelijk beeld kunnen verschaffen over de zelfperceptie en beweegredenen van desbetreffende bevindelijk gereformeerden. Hoe er na de jaren veertig is omgegaan met het eigen oorlogsverleden in allerlei jeugdboeken, herdenkingsboeken en levensbeschrijvingen kan wellicht onderwerp zijn van een andere studie. Het zou te ver voeren om dit aspect – hoewel bijzonder boeiend – in deze studie te betrekken. In *Het gereformeerde geheugen* hebben Jacques Dane en George Harinck al wel een eerste aanzet gegeven tot het bestuderen van de herinneringscultuur in de gereformeerde wereld met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog.¹⁷ Deze eerste aanzet verdient verdere uitwerking voor de bevindelijk gereformeerde groep.

1.5 Tijdsbeeld

De jaren twintig en dertig vormden de periode van de ‘zindelijke burgerheren’, de ‘taaie rooie rakkers’. Het was de tijd van het ‘rijke roomsche leven’ en de ‘parade der mannenbroeders’. De beschreven periode was een merkwaardige mengeling van moderniteit en conservatisme. Enerzijds kenmerkte de periode zich door nieuwe technologische toepassingen, toenemende ontkerkelijking (in 1909 was 5 procent van de Nederlandse bevolking onkerkelijk, in 1930 14,4 procent), en een steeds wereldser levensstijl. Neomalthusianisme, cinema, radio, vleeschkleurige kousen, variété, sport en spel vormden de ingrediënten. Anderzijds waren het ook de jaren waarin de diverse zuilen werden uitgebouwd en het overgrote deel van het Nederlandse volk trouw ter kerke ging. De jaren van triomfalistische ‘Katholiekendagen’ en steile calvinisten op het pluche.¹⁸

De beschreven periode is die van het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog en de jaren direct daaropvolgend. Na afloop van de Eerste Wereldoorlog werd het voor Duitsland vernederende Verdrag van Versailles opgesteld. Duitsland moest zwaar boeten voor het veroorzaken van deze wereldbrand. Het trotse wilhelminische Duitsland was verdwenen en Duitsland moest zich zien te hervinden in de nieuw ontstane situatie. Jaren van politieke onrust volgden. Diverse revolutiepogingen van communistische en Duits nationale zijde werden ondernomen met als doel de omverwerping van de democratische Weimarrepubliek. In diezelfde periode ontstond in Italië een nieuwe nationalistische politieke ideologie: het fascisme. Benito Mussolini wist in de jaren 1922 tot 1924 de macht te grijpen en een fascistische dictatuur te vestigen. Door dit succes ontstonden ook elders in Europa fascistische bewegingen.

Na de Eerste Wereldoorlog was de Volkenbond ontstaan als een poging om voortaan geschillen tussen staten zonder bloedvergieten op te lossen. Ondanks de veelbelovende internationale verdragen van de jaren twintig, zoals het Pact van Locarno en het Briand-Kellog Pact en enkele successen van de Volkenbond, bleek de Volkenbond niet in staat een nieuwe wereldoorlog te voorkomen. De Volken-

17. Dane en Harinck, ‘Tweede Wereldoorlog’, 307-316.

18. Visser, *De houding van de Staatkundig Gereformeerde Partij tegenover het Nationaal-Socialisme*, 11.

bond kende een aantal organisatorische zwakten waardoor kwaadwillende landen vrijelijk hun gang konden gaan door eenvoudigweg hun lidmaatschap op te zeggen.

De jaren dertig werden gekenmerkt door toenemende internationale spanningen en een economische wereldcrisis. Na de beurskrach van 1929 stortte het economische systeem in elkaar. Met name Duitsland werd hierdoor ongemeen hard getroffen. Het Amerikaanse Dawesplan had er aanvankelijk voor gezorgd dat Duitsland zijn afbetalingsverplichtingen kon voldoen en genereerde economische groei in Duitsland. De toekomst zag er voor Duitsland aan het eind van de twintiger jaren dan ook rooskleurig uit. De antidemocratische partijen ter linker en ter rechter zijde van het politieke spectrum maakten in deze situatie weinig kans om de macht te grijpen. Hoewel er in Duitsland wel een duidelijke politieke onderstroom aanwezig was vol ressentiment. De Duits nationalen verafschuwden het Verdrag van Versailles en lieten niet na de Dolkstootlegende te verbreiden. Toen in 1929 de beurs ineens stortte en de Amerikanen de uitvoering van het Dawesplan stopten verviel Duitsland tot de bedelstaf. De Nationaal Socialistische Duitse Arbeiders Partij (NSDAP) van Adolf Hitler profileerde zich als de oplossing voor alle economische en politieke problemen. In de ogen van menig Duitser had de parlementaire democratie afgedaan en was het experiment van de Weimarrepubliek mislukt. Een meerderheid van de Duitse bevolking nam haar toevlucht tot een van de antidemocratische partijen die Duitsland rijk was. In 1933 resulteerde dit in een nieuw nationaalsocialistisch Duitsland.

In Nederland werd de economische wereldrecessie ook danig gevoeld. De verschillende kabinetten-Colijn vonden geen oplossing voor de economische problemen. Pas nadat de Gouden Standaard door Colijn was losgelaten klom de Nederlandse economie enigszins uit het dal. Voor velen waren het jaren van bittere armoede. Desondanks wisten antidemocratische partijen in Nederland niet zo'n massale aanhang te verwerven als bij onze oosterburen. De Nederlandse samenleving was verzuild en het overgrote deel van de bevolking stemde traditioneel op een partij behorende bij de eigen levensbeschouwelijke stroming. Het verkiezingsresultaat van bijna 8 procent voor de NSB van Anton Mussert bij de provinciale verkiezingen van 1935 was een niet eerder vertoonde aardverschuiving in het Nederlandse politieke landschap. Het bleek achteraf meteen het hoogtepunt van de Nationaal-Socialistische Beweging te zijn.

De Nederlandse politieke cultuur van die dagen was er een van grote mannen en gezwollen taal. De sterke man vonden veel Nederlanders in de mannetjesputter Colijn. De politieke massa was in Nederland goed georganiseerd, maar nog onmondig. De leiders van de diverse zuilen vertoonden nog onversneden regentendrag. De kiezers vernamen via de kranten van de eigen zuil hoe de politieke leiders in 's-Gravenhage acteerden. Deze vorm van verslaglegging was niet bedoeld als verantwoording richting de eigen achterban, maar meer als bevestiging van het eigen gelijk. Het waren ook de jaren van heldere politieke tegenstellingen. Links en rechts, confessioneel en niet-confessioneel stonden tegenover elkaar. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) slaagde er pas in 1939 in om de smet van de revolutiepoging van 1918 uit te wissen door regeringsdeelname.

Nederland was een land dat zich traditioneel neutraal opstelde in de internationale statengemeenschap. Afzijdigheid had tijdens de Eerste Wereldoorlog gefunctioneerd en ook ditmaal zou neutraliteit leidend zijn in de Nederlandse buitenlandse politiek. Tegelijkertijd viel het niet mee om een modus te vinden in de omgang met de steeds provocerende oosterbuur. De Nederlandse belangen omvatten naast het Europese moederland ook een uitgebreid koloniaal bezit in de Oost en in de West. Als middelgrote koloniale mogendheid speelde Nederland een bescheiden rol in de internationale krachtsverhoudingen.

Appeasement en neutraliteit ten spijt brak de Tweede Wereldoorlog uit. Na de *Anschluss* van Oostenrijk en de Conferentie van München werd in 1938 het resterende deel van Tsjechoë door Duitsland ingenomen en vielen in september 1939 de Duitse legers Polen binnen. Toen Engeland en Frankrijk nazi-Duitsland de oorlog verklaarden was de Tweede Wereldoorlog een feit. Nadat Denemarken en Noorwegen in april 1940 waren ingenomen volgden in mei 1940 België, Luxemburg, Frankrijk en ook Nederland. De Duitse legers dwongen in enkele dagen de Nederlandse strijdkrachten tot capitulatie nadat de regering naar Engeland was uitgeweken en Rotterdam meedogenloos was gebombardeerd. De bezetting begon. Aanvankelijk stelde de Duitse bezetter zich gematigd op, maar na de Februaristaking in 1941 trad de Duitse bezetter steeds repressiever op. Gedurende de bezetting vond tevens de Jodenvervolgning plaats. Het overgrote deel van de Nederlandse Joden zou de oorlog niet overleven. Naarmate het krijgsverloop ongunstiger werd voor nazi-Duitsland verslechterde voor de Nederlandse bevolking de situatie, met als trieste dieptepunt de Hongerwinter van 1944/1945. Zuid-Nederland was al bevrijd, maar door het mislukken van de slag om Arnhem slaagden de geallieerden er niet in Nederland benoorden de grote rivieren te bevrijden. Pas in het voorjaar van 1945 werd het resterende deel van Nederland bevrijd.

Tijdens de bezetting had het overgrote deel van de Nederlandse bevolking zich noch verzet noch gecollaboreerd. Over het algemeen probeerde men het eigen leven voort te zetten zonder zich aan collaboratie schuldig te maken, maar zich ook ver te houden van al te openlijke vormen van verzet. Accommodatie was een collectieve vorm van lijfsbehoud. Toch gingen zo'n kleine 25.000 Nederlandse (jonge) mannen vrijwillig in Duitse krijgsdienst.¹⁹ Dit gebeurde veelal bij de Schutzstaffel (SS). Opportunisme was voor velen de reden om zich in 1940 en 1941 aan te sluiten bij de NSB of aanverwante organisaties zodat de aanhang van de NSB groeide tot zo'n 100.000 leden. Het betrof hier veelal geen rabiate nationaalsocialisten, maar opportunistische gelukszoekers. Anderen daarentegen keerden zich nadrukkelijk tegen de bezetter en pleegden al dan niet georganiseerd verzet. Het is moeilijk aan te geven hoe groot dit percentage geweest is. Wel is duidelijk dat relatief veel orthodox-gereformeerden en communisten tot georganiseerd verzet overgingen en dat accommodatie onder de Nederlandse bevolking het meest voorkwam.

In 1945 begon de periode van de wederopbouw. Na de onvermijdelijke bijtjesdag hadden de Nederlandse autoriteiten een uitgebreid systeem van Bijzonder

19. In 't Veld, *De SS en Nederland*, 406.

Rechtspleging in het leven geroepen om de meer dan 200.000 zaken te behandelen. Voor de meeste Nederlanders was daarmee het hoofdstuk oorlog afgesloten. De schuldigen waren gestraft en het leven ging verder. Anderzijds, was je 'fout' geweest of kwam je uit een NSB-familie, dan zou het een stuk lastiger blijken het gewone leven weer op te pakken en deel te nemen aan de samenleving. Een samenleving die ondanks verwoede pogingen om tot een 'doorbraak' te komen nog steeds verzuild was.

1.6 Historiografie

Het huidige beeld over de bevindelijk gereformeerden en hun houding ten opzichte van het nationaalsocialisme en de Duitse bezetting wordt in de historische literatuur veelal bepaald door de vermeende dubieuze rol van de partijleider van de SGP, ds. G.H. Kersten. Het algemene beeld van de houding van de bevindelijk gereformeerden ten aanzien van de Duitse bezetting is dat het bevindelijk gereformeerde volksdeel op zijn minst een grotere neiging tot accommodatie vertoonde dan de Nederlandse samenleving als geheel. Vaker nog neigt dit beeld naar een negatieve appreciatie van de houding van bevindelijk gereformeerden ten aanzien van het nationaalsocialisme en de Duitse bezetting. De houding van de bevindelijken wordt dan gekenschetst als *deutschfreundlich*, 'fout' of NSB-achtig. Dit beeld is al heel oud en al op 24 augustus 1940 beklagde ds. Kersten zich in *De Banier* dat de SGP verweten werd pro-Duits te zijn en dat geschreven en gezegd werd dat de leiders van de SGP NSB'ers zouden zijn. Na afloop van de oorlog was er in met name de antirevolutionaire pers een campagne waar te nemen tegen ds. Kersten en de SGP met betrekking tot hun twijfelachtige houding tijdens de bezetting. Het voormalig illegale blad *Trouw* berichtte na de oorlog geregeld over het dubieuze gehalte van de SGP en haar leider.²⁰

In zijn standaardwerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* vermeldt De Jong²¹ op pagina 302 van deel 1 met de titel *Voorspel* dat 'Kerstens Staatkundige Gereformeerde Partij plaatselijk op Zuid-Beveland, maar ook op Tholen, tot de helft van haar aanhang naar de NSB zag overlopen: "de sterke regering die de SGP wil, verlangt ook de NSB. Beide partijen zijn even anti-democratisch en even anti-parlementarisch".' In deel 14 *Reacties. Eerste helft* beschrijft De Jong een tweetal reacties op deze bewering. In deel 13 *Bijlagen* heeft hij zijn betoog over de electorale relatie tussen de SGP en de NSB genuanceerd en als volgt hergeformuleerd: 'In Zeeland deed de NSB verscheidene partijen kiezers verliezen, daaronder ook Kerstens Staatkundig Gereformeerde Partij.' Op pagina 1077 van deel 2 *Reacties. Tweede helft*, gepubliceerd in 1991, wordt vervolgens erkend dat de conclusie dat de SGP stemmen verloor aan de NSB bij de Statenverkiezingen van 1935 onjuist is. Met betrekking tot het bevindelijke aandeel aan het verzet merkt De Jong op dat 'gematigde' christelijke gereformeerden en leden van de

20. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. 12 eerste helft; Epiloog*, 174.

21. Zie voor meer informatie de biografie over De Jong: Smits, *Loe de Jong 1914-2005*, passim.

Gereformeerde Bond betrokken waren bij de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO), maar dat de LO bijna geen leden van de Gereformeerde Gemeenten telde. De Jong meldt dat bij de 'zwaren' veel weerstand was tegen het illegale werk omdat zij van geen verzet tegen de 'overheid' wilden weten. 'Hoe zwaarder een groep of dominé was, hoe groter het verzet tegen het verzet en de onderduik.'²² De Jong betoogt verder dat alle protestantse schoolbesturen, op dat van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs uitgaande van de Gereformeerde Gemeenten (VGS) na, de secretaris-generaal van het departement van onderwijs, Van Dam, meedeelden niet in te stemmen met departementale goedkeuring van benoemingen van leerkrachten.²³ Verderop merkt De Jong op dat de invloed van 'de Kerstianen' niet vreemd was aan het feit dat juist in Utrecht en Zeeland het hoogste aantal door het departement goedgekeurde benoemingen plaatsvond.²⁴

Ger van Roon publiceerde in 1973 de studie *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*. Deze studie behandelt de bevindelijk gereformeerde groep slechts zijdelings. De nadruk ligt vooral op de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken. Over ds. G.H. Kersten merkt Van Roon op dat hij ondanks principiële bezwaren toch ook waardering had voor het fascisme, zoals zou blijken uit zijn bijdrage aan het Kamerdebat over de houding ten opzichte van de NSB bij de behandeling van de rijksbegroting voor 1934.²⁵ Kersten zou niettegenstaande de opkomst van het fascisme en het nationaalsocialisme het rooms-katholicisme als belangrijkste gevaar voor Nederland hebben gezien en daardoor de Duitse dreiging hebben onderschat.²⁶ Van Roon stelt dat binnen het kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten wel aandacht was voor bijvoorbeeld de Duitse kerkstrijd en dat het lidmaatschap van de NSB 'om des beginsels wil' werd afgewezen, maar dat die afwijzingen opvallend gematigd geformuleerd waren. Hierbij zou eveneens de overaccentuering van het roomse gevaar en de strijd van Hitler tegen het communisme een rol hebben gespeeld. 'Hitler was een instrument in Gods hand tegen het communisme en zou dit ook kunnen zijn tegen Rome.'²⁷ Verder kenschetst hij de opstelling aan het begin van de bezetting van de Gereformeerde Gemeenten ten aanzien van de Duitse bezetting als passief en wel zo dat 'feitelijke collaboratie in deze kring niet een zeldzaam verschijnsel is gebleven. Kersten is in deze kring dan ook beslist geen uitzondering geweest, al kreeg hij na de oorlog het stempel van de 'zondebok'.²⁸ Kerstens journalistieke arbeid zou 'fatalisme en passiviteit' hebben aangekweekt.²⁹ Op de rol van de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk gaat Van Roon nauwelijks in. Met betrekking tot de Christelijke Gereformeerde Kerk merkt hij op dat er aanvankelijk wel enige

22. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 7 tweede helft*, 760.

23. *Ibidem*, Deel 5 tweede helft, 699.

24. *Ibidem*, 701.

25. Van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland*, 102.

26. *Ibidem*, 106.

27. *Ibidem*, 53.

28. *Ibidem*, 297.

29. *Ibidem*, 307.

sympathie was voor het nationaalsocialisme omdat het Europa voor het communisme zou bewaren. Bovendien had ds. H. Janssen, vaste scribent van het kerkelijke blad *De Wakker*, grote sympathie voor Duitsland. De Duitse kerkstrijd had echter de ogen van veel christelijke gereformeerden geopend voor de ware antichristelijke aard van het nazisme en de synode kwam met een duidelijke afwijzing van het nationaalsocialisme en het lidmaatschap van de NSB.³⁰ In 1995 suggereerde Van Roon in de bundel *De oorlog achter de oorlog* een verband tussen de opstelling van ds. Kersten en het bestaan van een protestantse werkgemeenschap binnen de NSB: 'Anderen, zoals dominee G.H. Kersten van de Gereformeerde Gemeenten, voerden aan, dat de overheid het zwaard droeg en dat het bolsjewisme moest worden bestreden. In dit milieu werden de Duitsers als werktuigen van God voorgesteld. Zelfs was er een protestantse werkgemeenschap in de NSB met de bedoeling vanuit de kant van de NSB de afstand naar de protestantse kerk te overbruggen.'³¹

Behandelde Van Roon de bevindelijk gereformeerde groep slechts zijdelings, H. Dam behandelt deze groep in zijn boek *De NSB en de kerken* in het geheel niet. Dam geeft dat in de ondertitel van zijn boek impliciet ook wel aan door te stellen dat hij zich met name richt op de Gereformeerde Kerken. Toch is het boek van Dam voor ons onderwerp waardevol omdat het beschrijft hoe de NSB heeft geprobeerd de kerken te beïnvloeden. Hij laat zien hoe de NSB op verschillende manieren nationaalsocialistische opvattingen aanpaste aan het christendom en hoe de diverse kerken hierop reageerden.³² Ook de dissertatie van J. Ridderbos gaat over de Gereformeerde Kerken. In een voetnoot (nr. 23) op pagina 405 van deel 2 stelt Ridderbos dat ds. G.H. Kersten 'gezien zijn positieve houding ten opzichte van de bezetter' niet in het Convent van Kerken thuishoorde. Verder worden de bevindelijk gereformeerden door Ridderbos niet beschreven. Wel besteedt hij uitgebreid aandacht aan de figuur van A. Kaptein, die een belangrijke rol heeft gespeeld bij het aan de SGP gelieerde dagblad *De Banier*.³³

In 1990 publiceerde ds. T.W. van Bennekom een bewerking van zijn doctoraalscriptie met de titel *De wachters op de muren*. Hij onderzocht aan de hand van vier kerkbladen uit de gereformeerde gezindte hoe deze gezindte zich verhield tot het opkomende nationaalsocialisme in de jaren 1932-1940. Hij karakteriseert de opstelling van de vier kerkbladen (*De Waarheidsvriend*, *Gereformeerd Weekblad*, *De Wakker* en *De Saambinder*) afzonderlijk en koppelt daaraan meteen een conclusie voor het desbetreffende kerkverband. Van Bennekom nuanceert het beeld dat Van Roon, volgens hem, schetst van de Gereformeerde Bond door te stellen dat de duidelijk nationaalsocialistische opvattingen van Prof. H. Visscher exceptioneel waren en niet vereenzelvigd kunnen worden met die van de Bond. Hij stelt dat de Gereformeerde Bond duidelijk afstand had genomen van het nationaalsocialisme. De Gereformeerde Gemeenten, of in ieder geval de officieuze leider van dat kerkverband, ds. G.H. Kersten, wordt een pro-Duitse houding en antisemitische

30. Ibidem, 51/52.

31. Van Beijnum en Spruyt, *De oorlog achter de oorlog*, 145.

32. Dam, *De NSB en de kerken*, passim.

33. Ridderbos, *Strijd op twee fronten* deel 2, 399-405.

gevoelens verweten. Wel wordt gesteld dat de synode van de Gereformeerde Gemeenten een duidelijke uitspraak deed wat betreft het afwijzen van lidmaatschap van de NSB. Met betrekking tot de Christelijke Gereformeerde Kerk beweert Van Bennekom dat zij de nieuwe bedreiging het meest onbevangen tegemoet traden. De Christelijke Gereformeerde Kerk wees het nationaalsocialisme fel af. Wel ont kwam de scribent van de politieke rubriek, ds. H. Janssen, op het nippertje aan de verleiding die er uitging van de nieuwe orde.³⁴

De veruit belangrijkste chroniqueur van de SGP in de eerste helft van de twintigste eeuw is Wim Fieret. Zijn dissertatie *De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* uit 1990 wordt als een standaardwerk beschouwd. De focus van Fieret is de Staatkundig Gereformeerde Partij en niet zozeer de bevindelijk gereformeerde groep als geheel, hoewel beide moeilijk los van elkaar gezien kunnen worden. De diverse niet gepubliceerde, maar wel op het partijbureau van de SGP te raadplegen, bijvak- of afstudeerscripties focussen zich eveneens op de SGP en haar leider ds. G.H. Kersten en hun opvattingen met betrekking tot het nationaalsocialisme en de bezetting.³⁵ Fieret typeert de SGP als een geïsoleerde getuigenispartij met een (herstel-)conservatief program met nationalistische accenten die zich opwierp als belangenbehartiger van boeren en middenstanders.³⁶ Bovendien was de SGP antipapistisch en weinig compromisbereid. Fieret beschrijft dat er binnen de SGP in de jaren dertig wel degelijk aandacht was voor de dreiging van het nationaalsocialisme en dat deze ideologie op principiële gronden werd afgewezen. Wel constateert hij dat Rome de grootste vijand bleef en het communisme en revolutionaire socialisme fel werden afgewezen en dat Duitsland als land op ‘vergaande sympathie’ kon rekenen.³⁷ Het beeld dat Visser, Stap, Roos en de Jong schetsen in hun scripties wijkt slechts op details af van wat Fieret stelt. Ook C.S.L. Janse stelt in zijn sociologische dissertatie *Bewaar het pand* dat ‘velen in bevindelijk gereformeerde kring zich passief op[stelden] tegenover het bezettingsregime’. Wel merkt hij op dat anderen in deze kring een ‘dergelijke passieve en soms zelfs coöperatieve houding’ afwezen.³⁸

De biograaf van ds. G.H. Kersten is M. Golverdingen, predikant in de Gereformeerde Gemeenten. In 1993 verscheen een derde herziene en uitgebreide druk van de in 1971 uitgekomen biografie. Golverdingen beschrijft dat Kersten in de jaren dertig nadrukkelijk afstand nam van het nationaalsocialisme.³⁹ Golverdingen wijst op het onbillijke om vanuit de kennis van nu over de demonische praktijken van het nationaalsocialisme ds. Kersten en de synode van de Gereformeerde Gemeenten te verwijten dat zij lidmaatschap van fascistische bewegingen niet zonder

34. Van Bennekom, *De wachters op de muren*, 125-132.

35. Roos, *Ds. G.H. Kersten en het Nationaal-Socialisme*, passim; De Jong, *De S.G.P. en Duitsland 1933-1939*, passim; Stap, *De Staatkundig Gereformeerde Partij tijdens het Interbellum*, passim; Visser, *De houding van de Staatkundig Gereformeerde Partij tegenover het Nationaal-Socialisme*, passim.

36. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 269.

37. *Ibidem*, 196-213.

38. Janse, *Bewaar het pand*, 89.

39. Golverdingen, *Ds. G.H. Kersten*, 167-169.

meer censurabel gesteld hebben.⁴⁰ Hij stelt dat de sympathie van Kersten voor Duitsland duidelijk was, zij het niet zonder reserves.⁴¹ Concluderend stelt Golverdingen dat de buitenlandse politiek niet Kerstens sterkste punt was.⁴² Kersten zag de bezetting van Nederland als een straf op de zonden van land en volk en riep op tot onderwerping aan de bezettende macht.⁴³ Golverdingen plaatst een aantal kanttekeningen bij de opstelling van ds. Kersten tijdens de oorlog. Zo zorgden beoordelingsfouten en voorzichtigheid er bijvoorbeeld voor dat de principiële waarschuwing tegen het nationaalsocialisme tijdens de bezetting nauwelijks meer doorklonk en er onrust ontstond in de achterban. Het eerste daadwerkelijk verzet van Kersten tegen de Duitse bezetter betrof een weigering als kerkgenootschap mee te doen aan de Winterhulpcollecten.⁴⁴ Golverdingen schetst een diffuus beeld. Enerzijds geeft ds. Kersten blijk van een ‘naar het passieve neigende houding’ en anderzijds bedenkt hij het Rotterdamse verzet met een wekelijks substantiële geldelijke bijdrage en herbergt hij onderduikers.⁴⁵ Hij zou zelfs het onderduiken in zijn gemeente gestimuleerd hebben.⁴⁶ Golverdingen komt tot de conclusie dat de zuivering van Kersten uit de Tweede Kamer in strijd is met de meest fundamentele rechtsbeginselen.⁴⁷

Over ds. G.H. Kersten is in 2008 de herziene bundel *Gerrit Hendrik Kersten. Grenswachter en gids van de Gereformeerde Gemeenten* verschenen onder redactie van H. Florijn en J. Mastenbroek. Florijn stelt dat Kersten aanvankelijk opriep tot onderwerping aan de bezetter, maar zich later heel wat minder loyaal opstelde ten opzichte van de Duitsers. Dit wordt in deze bundel verder niet uitgewerkt.⁴⁸ Jacques Dane en George Harinck karakteriseren in de bundel *Het gereformeerde geheugen* de houding van Kersten tijdens de oorlog als ‘aan collaboratie grenzend’.⁴⁹

Aan de hiervoor genoemde prof. Hugo Visscher wijdde ds. B.J. Wiegeraad de dissertatie *Hugo Visscher 1864-1947. Een calvinist op eigen houtje*. Visscher speelde zeker voor de oorlog een vooraanstaande rol binnen de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk. Naast Kamerlid voor de ARP was hij redacteur van het invloedrijke *Gereformeerd Weekblad*. Na aanvankelijke afwijzing van het nationaalsocialisme kwam hij tot bijna kritiekloze aanvaarding van deze ideologie.⁵⁰ Visscher is wat betreft kerkelijke ligging wat moeilijk in te delen. Het is echter de vraag of we hem mogen indelen bij de bevindelijk gereformeerden. Ogenscheinlijk, op basis van zijn Kamerlidmaatschap voor de ARP, lijkt Visscher tot de meer kuyperiaanse stroming en niet tot de bevindelijke stroming binnen

40. Ibidem, 173.

41. Ibidem, 176.

42. Ibidem, 178.

43. Ibidem 191-209.

44. Ibidem, 201-204.

45. Ibidem, 211/212.

46. Ibidem, 223.

47. Ibidem, 224/225.

48. Florijn, ‘Levensloop van ds. G.H. Kersten’, 37.

49. Dane en Harinck, ‘Tweede Wereldoorlog’, 311.

50. Wiegeraad, *Hugo Visscher*, passim.

de Gereformeerde Bond te behoren. Anderzijds positioneerde de Christelijk Nationale Actie, het politieke experiment van Visscher midden jaren dertig, zich wel nadrukkelijk tussen de ARP en de SGP en waren er ook contacten tussen Visscher en Kersten over politieke samenwerking.

Andere relevante biografieën zijn die over ds. G. Wisse en W. Aantjes. Joh. de Rijke beschrijft in zijn biografie *Gerard Wisse. Een profetisch prediker* uitvoerig de houding van Wisse ten aanzien van het nationaalsocialisme en de NSB in de jaren dertig. Daaruit wordt duidelijk dat Wisse het nationaalsocialisme afwees, maar wel kritiek had op het functioneren van de parlementaire democratie. Verder besteedt De Rijke aandacht aan de publicitaire activiteiten van Wisse tijdens de oorlog, waarin Wisse niet geheel vrij lijkt te blijven van een dubieuze houding ten opzichte van de nieuwe orde. Uit de biografie blijkt overduidelijk dat De Rijke heeft nagelaten na te gaan of er van Wisse een dossier bestaat in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR).⁵¹ In R. Bouwman's biografie *De val van een Bergredenaar. Het politieke leven van Willem Aantjes* legt Bouwman nadrukkelijk de link tussen de godsdienstige ligging van de hervormde inwoners van Bleskensgraaf en het accepteren van het Duitse gezag. Men zag de bezetting als de 'tuchtigende hand des Heeren'. Ook Aantjes zelf zag een verband tussen zijn medewerking aan de arbeidsinzet in Duitsland en het geestelijke milieu waarin hij was opgegroeid.⁵² Dat Aantjes zich meldde voor de Germaansche SS had volgens de auteur overigens niets met die geloofsovertuiging te maken en berustte op louter opportunisme.⁵³ Van ds. P. Zandt, de tweede man van de SGP in de jaren twintig en dertig, is wel een levensbeschrijving,⁵⁴ maar geen wetenschappelijke biografie voor handen.

Madelon de Keizer onderzocht de tragedie van Putten, waarbij 499 mannelijke inwoners, grotendeels behorend tot de rechterflank van de Nederlandse Hervormde Kerk, als represaille voor een aanslag werden weggevoerd. Van de 499 weggevoerde mannen kwamen er 426 niet terug. De vraag die De Keizer zich stelt is of er een verband is tussen deze hoge mortaliteit en het bevindelijke karakter van de Puttenaren. Ze komt tot de conclusie dat het lijdelijke en enigszins wereldvreemde karakter van de Puttenaren wel heeft meegespeeld, maar niet de belangrijkste indirecte doodsoorzaak geweest is. Bepalender voor de hoogte sterfte waren de barre omstandigheden van de geïmproviseerde concentratiekampen in Noord-Duitsland waarin zij zich bevonden. De jonge arts A. van Dantzig had de Puttenaren in de diverse concentratiekampen kunnen observeren omdat hij medegevangene was. Hij veronderstelde dat de Puttense religieuze cultuur een van de oorzaken was van het feit dat ze minder dan anderen leken opgewassen tegen het leven in de concentratiekampen. 'Het is duidelijk dat een dergelijke gemeenschap een grote mate van zekerheid en continuïteit biedt, en dat de leden ervan diep in de collectieve sfeer zullen zijn ingebed, dat zij, abrupt overgeplaatst naar een volkomen verschillend milieu hier niet dan met de grootste moeite een

51. De Rijke, *Gerard Wisse*, passim.

52. Bouwman, *De val van een Bergredenaar*, 37.

53. Ibidem, 42-44.

54. Hille, *Als een vogel uit een boom geschoten*, passim.

adequate houding zullen vinden.' Van Dantzig veronderstelde dat de religieuze houding van de Puttenaren er voor zorgde dat ze niet in verzet kwamen en dat de door hen gepraktiseerde wereldmijding resulteerde in aanpassingsmoeilijkheden aan de nieuwe situatie. Dit door Van Dantzig geschetste beeld heeft De Keizer willen corrigeren door niet zozeer in de bevindelijke geloofsovertuiging als wel in de omstandigheden de oorzaak van de hoge mortaliteit te zoeken.⁵⁵

In deze studie ontkom ik er niet aan zaken te herhalen die door anderen al (deels) zijn beschreven. De meerwaarde van dit werk zal – naar ik hoop – gelegen zijn in de schets van een breder kader waarbinnen deze deelbeschrijvingen functioneren. De in deze paragraaf beschreven werken waren of te algemeen (*Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*) of te specifiek (*De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-1948*) om een coherent beeld van de bevindelijk gereformeerde wereld met betrekking tot het nationaalsocialisme te schetsen. Andere werken hebben slechts één relevante persoon als onderwerp of leggen de focus vooral op andere kerkgenootschappen en gaan slechts zijdelings in op de bevindelijke kerkgenootschappen. In dit onderzoek is geprobeerd om voor de gehele bevindelijk gereformeerde groep een geschiedenis te schrijven over hun verhouding tot het nationaalsocialisme in de periode 1920-1950. Vanzelfsprekend zal ik veelvuldig verwijzen naar het werk van Fieret over de SGP, maar op onderdelen zal ik hem aanvullen, nuanceren of zijn bevindingen in een breder kader plaatsen, zodat er een beeld ontstaat niet alleen van de SGP, maar ook van de grotere groep van bevindelijk gereformeerden.

1.7 Bronnencorpus

In dit onderzoek is van de volgende overheidsbronnen gebruikgemaakt: Handelingen van de Tweede Kamer, verkiezingsuitslagen van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) te Zoetermeer, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) in het Nationaal Archief te Den Haag en de archieven van de Commissie Perszuivering en de Commissie Zuivering Staten-Generaal beide bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) te Amsterdam. Voor een overzicht van de verkiezingsuitslagen van de SGP en de NSB per gemeente in de periode 1930-1940 verwijs ik naar bijlage 5. Bij het opvragen van de strafrechtelijke dossiers bij het CABR deden zich problemen voor. Van slechts een viertal 'gewone kerkleden' heb ik genoeg persoonlijke gegevens⁵⁶ weten te achterhalen om hun dossiers in te kunnen zien. Van de bevindelijke predikanten ben ik erin geslaagd om een breder beeld te schetsen. Daartoe heb ik de persoonlijke gegevens

55. De Keizer, *Putten*, 167; Bank, 'Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog', 516/517.

56. De benodigde persoonlijke gegevens: volledige voor- en achternaam, geboortedatum, geboorteplaats, woonplaats tijdens de oorlog, sterfdatum en sterfplaats. Voor personen van wie de geboortedatum minder dan honderd jaar gelden is, dient een bewijs van overlijden te worden aangeleverd.

van meer dan tweehonderd predikanten⁵⁷ bij het CABR aangeleverd ter controle. Bij gewone gemeenteleden is dat niet te doen daar het honderdduizenden namen zou betreffen, bovendien is het veel lastiger om alle benodigde persoonlijke gegevens te achterhalen. Van predikanten zijn de benodigde persoonlijke gegevens vaak vrij eenvoudig te achterhalen via biografieën en necrologieën in kranten en kerkelijke bladen. Slechts in een beperkt aantal gevallen (ongeveer twintig) wist ik de naam van mensen uit bevindelijke kring, niet zijnde predikanten, die verdacht werden van collaboratie of *Deutschfreundlichkeit*. In veruit de meeste gevallen was het onmogelijk om alle noodzakelijke persoonlijke gegevens te achterhalen en in een enkel geval waren desbetreffende personen nog in leven. Vanwege de mogelijk grote gevoeligheid ben ik er niet toe overgegaan familieleden te benaderen voor de ontbrekende persoonlijke gegevens of de nog in leven zijnde personen te vragen om toestemming om hun dossier in te zien. Wel heb ik een persoonlijk gesprek gehad in 2011 met een toen nog in leven zijnde leidinggevende NSB'er uit de provincie Zeeland.

Daarnaast heb ik de archieven van de Wehrmacht en de SS geraadpleegd. Via de Deutsche Dienststelle für die Benachrichtigung der nächsten Angehörigen von Gefallenen der ehemaligen deutschen Wehrmacht (WASSt) te Berlijn heb ik diverse namen nagetrokken. Een meer systematische zoekmethode naar bevindelijk gereformeerden in de archieven van de SS is niet mogelijk. Daar uit correspondentie met de WASSt mij gebleken is dat religie vaak niet of te weinig specifiek op de bijna 25.000 lidmaatschapskaarten (*Personalunterlagen*) vermeld staat. In zijn dissertatie over de SS en Nederland stelt N.K.C.A. in 't Veld ook al dat van de godsdienstige overtuiging van de vrijwilligers weinig bekend is.⁵⁸

Met de systematische doorzoekbaarheid van het archief van de NSB (NIOD) is het niet veel beter gesteld. De boekhouding en archivering door de NSB zelf was al complex en enigszins amateuristisch. De onoverzichtelijkheid wordt echter nog versterkt doordat het archief van de NSB bij het NIOD fragmentarisch is daar lang niet alle relevante stukken bewaard zijn gebleven. Bovendien is het niet mogelijk de ledenlijst van de NSB systematisch te onderzoeken omdat de lidmaatschapskaarten verspreid geraakt zijn over de ruim 200.000 persoonlijke dossiers van het CABR. Wel was het mogelijk om de ledenlijst van de Nationale Jeugdstorm, de jeugdbeweging van de NSB, en diverse andere NSB-geleding te bestuderen.

De archieven van de SGP berusten tegenwoordig bij het Nationaal Archief te Den Haag en zijn daar te raadplegen. In dit archief is ook het persoonlijk archief van hoofdbestuurder (1919-1948) P. van der Meulen opgenomen. Dat is van grote waarde geweest om de gang van zaken rond *De Banier* en de SGP tijdens de bezetting te kunnen reconstrueren.

57. Zie bijlage om te zien van welke predikanten is gecontroleerd of er een dossier bij het CABR aanwezig is. Alle predikanten van wie een dossier aanwezig was, staan vermeld in het overzicht predikanten, bijlage 3. Overigens waren niet alle in de lijst opgenomen predikanten al predikant tijdens de bezetting. Een aantal is pas later predikant geworden.

58. In 't Veld, *De SS en Nederland*, 406.

Andere persoonlijke archieven die gebruikt zijn, zijn de collecties van J. Ridderbos en G. van Roon bij het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden) (HDC) aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

De kerkelijke bronnen die gebruikt zijn, beperken zich tot de acta van de diverse synoden, verslagen van classisvergaderingen voor zover in de kerkelijke pers opgenomen, de kerkelijke periodieken – waarover zo dadelijk meer – en kerkenraadsnotulen. Het probleem met betrekking tot de kerkenraadsnotulen is dat het ruim 400 kerkelijke gemeenten betreft, hetgeen het praktisch onuitvoerbaar maakt om persoonlijk alle kerkenraadsarchieven te bezoeken en te bestuderen. Bovendien bevatten deze notulen zeer persoonlijke zaken waardoor deze notulen lang niet altijd voor derden toegankelijk zijn. Om deze twee problemen te ondervangen heb ik ervoor gekozen de kerkenraden door middel van een schriftelijke enquête om informatie te vragen. De enquête en de resultaten van die enquête zijn te vinden in bijlage 2. Alle kerkenraden van de Gereformeerde Gemeenten en (Vrije) Oud Gereformeerde Gemeenten, voor zover in de jaren dertig/veertig als gemeente functionerend, zijn aangeschreven. Daarnaast benaderde ik een aantal gemeenten met een meer bevindelijke inslag behorend tot de Christelijke Gereformeerde Kerk en kerkenraden van gemeenten binnen de Nederlandse Hervormde Kerk die in de onderzochte periode zich (deels) rekenden tot de Gereformeerde Bond. Bij de Christelijke Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk is, om het bevindelijke gehalte enigszins te kunnen peilen, gekeken naar de overige gemeenten waar desbetreffende predikanten hebben gestaan en naar het percentage SGP-stemmers.

Naast dagblad *De Banier* heb ik ook de volgende kerkelijke bladen geraadpleegd: *De Saambinder* (Gereformeerde Gemeenten), *De Wekker* (Christelijke Gereformeerde Kerk), *De Waarheidsvriend* (Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk), *Gereformeerd Weekblad* (gereformeerd gezinden binnen de Nederlandse Hervormde Kerk), *Luctor et Emergo* (Jeugdbond Christelijke Gereformeerde Kerk), *De Vaandrager* (Nederlandse Hervormde Jongelingsbond op Gereformeerde Grondslag) en het *Gereformeerde Maandblad ter verbreiding van de aloude beginselen der Gereformeerde leer onder het Nederlandsche volk/Tot de Wet en de Getuigenis* (Federatie van Oud Gereformeerde Gemeenten – kerkverband rond ds. B. Hennephof en ds. C. de Jonge). De (Vrije) Oud Gereformeerde Gemeenten, hervormde lokalen en vrije groepen kenden geen landelijk kerkelijk blad. Het schijnt dat deze groeperingen veelal niet eens een lokaal mededelingenblad hadden in de dertiger en veertiger jaren. Verder heb ik *De Terugblik* (uitgave Landelijk Verband van Studieverenigingen der SGP) gebruikt.

Naast de relevante wetenschappelijke publicaties heb ik ook levensbeschrijvingen, herdenkingsbundels, preken, tijdredes, pamfletten, brieven, bekeringsgeschiedenissen en autobiografische stukken gebruikt. Het niveau van de diverse levensbeschrijvingen en herdenkingsbundels varieert enorm. Sommige voldoen bijna aan de wetenschappelijke eisen, terwijl andere amateuristisch zijn of meer weg hebben van hagiografieën. In de bijlagen met betrekking tot de predikanten (bijlage 3) en de plaatselijke gemeenten (bijlage 4) is te zien welke informatie ik

daaraan ontleend heb en wat de titels van de werkjes zijn. De preken, tijdredes, autobiografieën, pamfletten en brieven geven een indringend tijdsbeeld en maken het soms mogelijk de desbetreffende mensen in het hart te kijken.

1.8 Interpretatiekader

In 1983 hield de historicus J.C.H. Blom zijn inaugurele rede aan de Universiteit van Amsterdam onder de titel *In de ban van goed en fout?* Blom pleitte in deze rede voor een nieuw interpretatiekader voor de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog. Hij constateerde dat de toenmalige geschiedschrijving over de bezetting was blijven steken in een weinig vruchtbaar en weinig vernieuwend interpretatiekader met een duidelijke morele lading. Blom zegt dat het lijkt alsof er maar één zingevend perspectief is van waaruit de bezetting wordt beschreven. ‘Als vanzelfsprekend en nagenoeg probleemloos valt deze schaal van verzet naar collaboratie daarbij samen met een politiek-morele schaal van goed naar kwaad – of fout zoals in deze context meestal wordt gezegd.’ Hij wijst op het feit dat geschiedschrijving en bijzondere rechtspleging en zuivering een nauwe verwantschap vertoonden in de periode vlak na de oorlog. Dit gegeven is opmerkelijk, daar normaalgesproken historici streven naar objectiviteit en zich verre houden van ‘politiek-morele oordelen’.⁵⁹ Bij zijn afscheid van het NIOD en van de Universiteit van Amsterdam sprak Blom in 2007 in dezelfde trant. ‘Bij pogingen om wat er in het verleden is gebeurd te verhelderen, is de appreciatie vanuit hedendaagse of particuliere normen in beginsel irrelevant.’⁶⁰ Toch wordt morele geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog nauwelijks als problematisch ervaren en treft het verwijt van partijdigheid bijna geen enkele geschiedschrijver. Blom stelt dat dit te verklaren is uit een diepgeworteld gevoel van ‘eensgezindheid over goed en fout.’ Goed valt samen met het verzet en fout zijn het nationaalsocialisme en de bezetter. Historici zijn het soms hartgrondig oneens met elkaar over specifieke gevallen, maar de ‘basisconsensus’ over het interpretatiekader wordt niet ter discussie gesteld.⁶¹ Dit alles laat onverlet dat de vraag naar goed en fout op zichzelf legitiem is, maar niet leidt tot zinvolle aanvullende inzichten van meer dan alleen corrigerende of kwantitatieve aard.⁶² Blom pleit voor meer analyse en inzicht in plaats van synthese en begrip.⁶³ Hij bepleit ‘een systematische beschrijving en analyse van de stemming onder de bevolking, de mentaliteit en de wijze waarop de omstandigheden en gebeurtenissen in de periode mei 1940–mei 1945 werden beleefd’. Te vaak is geschiedschrijving over de oorlog van algemene aard en geïllustreerd met ‘op het eerste gezicht nogal willekeurige citaten en voorbeelden’. Meer aandacht voor wat Blom noemt ‘belevingswerelden’, ‘mentaliteiten’ en ‘stemmingen’ is gewenst, hoewel dat de historicus voor brontechnische problemen zal

59. Tekst inaugurele rede in: Blom, *In de ban van goed en fout*, 11/12.

60. Tekst afscheidsrede in: Blom, *In de ban van goed en fout*, 164.

61. Ibidem, 11/12.

62. Ibidem, 15.

63. Ibidem, 16.

plaatsen. Opiniepeilingen zijn niet voorhanden en de pers, zelfs de illegale pers, is niet als een betrouwbare bron te kwalificeren. Bovendien zijn egodocumenten vaak subjectief en geven zij veelal een bewust of onbewust vertekend beeld van de werkelijkheid. 'De kunst zal zijn om aan, in verband met representativiteit, grote hoeveelheden materiaal van allerlei aard door genuanceerde rangschikking, vraagstelling en combinatie zoveel mogelijk te ontlenuen om zo tot plausibeler en steviger gegroundveste benaderingen te komen dan nu het geval is.' Bij deze benaderingswijze mogen wat Blom betreft ook allerlei cijfermatige gegevens niet ontbreken.⁶⁴ Verder wijst Blom expliciet op de grote mate van continuïteit tussen de vooroorlogse en de naoorlogse samenleving en nuanceert hij de breuk van mei 1940.⁶⁵ Volgens Blom is de verdienste van Van Roons werk dat het aandacht vraagt voor de gevolgen van 'de in de jaren dertig ingenomen posities, variërend van engagement tot zeer afstandelijk neutralisme' voor de houding tijdens de bezetting. De in de jaren dertig ingenomen posities waren van evenveel belang, zo niet van groter belang, voor de keuze tussen collaboratie of verzet dan de komst van de bezetter. Er is een duidelijke continuïteit op te merken tussen de opvattingen met betrekking tot het nationaalsocialisme in de jaren dertig en de beginfase van de bezetting.⁶⁶

De historici Ido de Haan en Peter Romijn sluiten zich grotendeels aan bij Bloms pleidooi om tot een nieuwe geschiedschrijving van de bezetting te komen. Zij bepleitten in 2009 in *BMGN* een geschiedschrijving die los komt van wat zij noemen de 'inquisitoriale modus'. Zij stellen dat het wenselijk is dat bij de bestudering van individuen en groepen de historicus zich rekenschap geeft van de specifieke sociale, politieke en culturele achtergronden. Bovendien streven ze naar een coherente geschiedschrijving die het fragmentarische te boven komt.⁶⁷

In zijn boek *Grijs verleden* pleit Chris van der Heijden voor ontmythologisering van de oorlog. Van der Heijden poneert dat de toenmalige werkelijkheid diffuser was dan het beeld van de oorlog doet vermoeden. Het beeld moet dus niet zozeer zwart-wit zijn, als wel een palet aan grijstinten vertonen. Hij ziet vooral 'wanorde' en 'zwakkelingen'.⁶⁸ De 'zwart-witmythe' 'reduceert het bestaan tot een onophoudelijke strijd tussen goed en fout'.⁶⁹ De conclusie is even ontluisterend als onontkoombaar: 'als de Tweede Wereldoorlog iets heeft getoond, dan is het wel de oude waarheid dat de mens, het handjevol helden en heiligen daargelaten, niet goed is en niet fout, niet zwart of wit maar grijs. Hij moddert langdurig in een onoverzichtelijk tussengebied om soms, opeens, te ontdekken dat hij in een landschap is beland met nog slechts één kleur. Daaruit ontsnappen is vervolgens zo goed als onmogelijk'.⁷⁰ De analyse van Van der Heijden werd al snel onderwerp

64. Ibidem, 20.

65. Ibidem, 24.

66. Ibidem, 19.

67. De Haan en Romijn, 'Nieuwe geschiedschrijving van de collaboratie', 323-328.

68. Van der Heijden, *Grijs verleden*, 15-17.

69. Ibidem, 410.

70. Ibidem, 412.

van een felle polemiek over de morele houdbaarheid ervan. Criticasters veronderstelden dat het oorlogsverleden van de vader van Van der Heijden aanleiding was om te benadrukken dat de zaken minder helder waren dan tot op dat moment verondersteld werd. Zij verweten de auteur dat hij een morele beoordeling grotendeels achterwege liet.⁷¹ Deze kritiek laat echter onverlet dat de aanpak van Van der Heijden behulpzaam kan zijn om tot meer inzicht te komen in de onoverzichtelijke situatie toentertijd en de daaraan gekoppelde positiekeuze ten opzichte van de bezetter.⁷² Ook Te Slaa en Klijn schrijven dat het vellen van een moreel oordeel over de idealen van de NSB niet het doel moet zijn van historisch onderzoek, maar het beschrijven waarin de Nederlandse nationaalsocialisten geloofden en hoe zij probeerden deze denkbeelden te verbreiden onder de Nederlandse bevolking.⁷³ Van der Heijden verwijt Lou de Jong 'dat hij zich te vaak heeft laten leiden door wetenschap achteraf en te zelden in staat is geweest in de huid van de ander te kruipen'.⁷⁴ Ik vrees dat *mutatis mutandis* hetzelfde geldt voor nogal wat publicaties in het onderzoeksveld van deze studie.

Uit het bovenstaande volgt dat dit onderzoek in de eerste plaats wil beschrijven en geen morele oordelen wil vellen over specifieke gevallen. Ook zal geprobeerd worden niet te verzanden in het goed-fout-interpretatiekader, maar meer de nuancering te zoeken. Door systematische beschrijving zal gepoogd worden tot een beter inzicht te geraken. Gezocht zal worden naar lijnen vanuit de jaren twintig en dertig naar de (begintijd van de) bezetting. Voorts wordt gepoogd al te finalistische visies en bewoordingen te vermijden en zal geprobeerd worden opvattingen en gedragingen vanuit de bevindelijke belevingshorizon van de jaren dertig en veertig te duiden. Deze studie is van cultuurhistorische aard en zal trachten een coherente beschrijving te bieden van een groepsmentaliteit. De beschreven groepsmentaliteit kent theologische, sociologische en politiek-maatschappelijke aspecten.

1.9 Opzet

Om de voortgang van het betoog niet al te zeer te belemmeren is ervoor gekozen om in kaders langere citaten weer te geven. De kaders bevatten naast voorbeelden van dat wat in de tekst beschreven is ook opsommingen, namenlijsten en bronnen die nog niet eerder gepubliceerd zijn. De tekst van het betoog is geschreven in de huidige voorkeursspelling zoals het Groene Boekje die aangeeft. De citaten zijn steeds letterlijk en zijn dus weergegeven in de toenmalige spellingswijze. Zo wordt bijvoorbeeld in het betoog het begrip nationaalsocialisme gehanteerd, maar in de citaten wordt dit begrip weergegeven als nationaal-socialisme. Dat citaten

71. Zie de samenvatting van de polemiek rond *Grijs verleden* in de boekenrubriek van *NRC Handelsblad* van maandag 12 juli 2010. A. Fortuin, 'Een ander moreel oordeel propageren. De oogst van het Decennium: 'Grijs verleden' (2001) van Chris van der Heijden', *NRC Handelsblad*, 12 juli 2010.

72. Blom, 'Grijs verleden?', 483-489.

73. Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 28.

74. Van der Heijden, *Grijs verleden*, 411.

letterlijke weergaven dienen te zijn betekent dat ook verschrijvingen, taalfouten en verhaspelingen van namen zijn overgenomen.

In het tweede hoofdstuk, 'De oude waarheid I', wordt de sociaaleconomische positie van de bevindelijk gereformeerden in de periode 1920-1950 verkend. Verder komen in dit hoofdstuk de kerkverbanden en de politieke partijen aan de orde waartoe de bevindelijken zich in die tijd rekenden. In het derde hoofdstuk, 'De oude waarheid II', wordt de belevingshorizon van de bevindelijk gereformeerden in de onderzochte periode beschreven. Welke opvattingen leefden er binnen de groep en welke boeken, kranten en kerkelijke bladen lazen deze mensen? In hoofdstuk vier 'De nieuwe orde' wordt stilgestaan bij de inhoud van de nationaal-socialistische ideologie. De geschiedenis en de opvattingen van de NSB worden in deze beschrijving betrokken. De bespreking zal zich vooral richten op de vraag welke elementen van de nationaalsocialistische ideologie gemakkelijk aansluiting konden vinden bij het bevindelijke wereldbeeld en hoe de NSB probeerde de kerken te beïnvloeden.

Het vijfde en zesde hoofdstuk hebben de jaren twintig en dertig als onderwerp en dragen de titel 'Het oordeel aangezegd'. In hoofdstuk vijf wordt beschreven hoe in bevindelijk gereformeerde kring werd geschreven en gedacht over de opkomst van het fascisme en het nationaalsocialisme. Daarbij wordt aandacht besteed aan de internationale politieke constellatie van die tijd. In het zesde hoofdstuk wordt specifiek op Nederland en de NSB gefocust. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de diverse kerken zich hebben verhouden tot de NSB. Bovendien wordt ook gekeken naar verkiezingsuitslagen om zo te bepalen of er een verband bestaat tussen het electoraat van de SGP en de NSB.

De oorlogsperiode komt aan de orde in de volgende vier hoofdstukken: 'Het oordeel voltrokken'. Beschreven wordt hoe bevindelijk gereformeerden reageerden op de Duitse bezetting en welke houdingen zij aannamen ten opzichte van de bezettende overheid. In hoeverre was er sprake van collaboratie, accommodatie of verzet en welke overwegingen speelden bij die standpuntbepaling een rol? Bij deze beschrijving wordt uitgegaan van de diverse fasen die de bezetting gekend heeft.

In hoofdstuk elf, 'Nabetrachting', worden de eerste naoorlogse jaren bestudeerd. Hoe werd er om gegaan met collaborateurs en welke interne en externe effecten had de uiteenlopende opstelling tijdens de oorlog voor de bevindelijk gereformeerde groep?

In het twaalfde en laatste hoofdstuk, 'Conclusies', zal gepoogd worden een antwoord te formuleren op de probleemstelling en wordt er teruggeblikt op de besproken periode en de onderzoeksresultaten.